

जीवन यात्रामा रेडियो

जगन्नाथ अधिकारी

पोखरामा रेडियो राख्ने प्रचलन धेरै पहिलेदेखि सुरु भएको कथा सुने पनि मेरो आफ्नै परिवेश वा छर-छिमेकमा रेडियोको प्रभाव निकै नै कम थियो । भारत तथा अन्य देशमा विशेषतः सेनामा काम गरी घर फर्कने व्यक्तिहरूले एउटा रेडियो पनि लिएर आउँथे । मेरो छिमेकी घरका सदस्यहरू पनि भारतमा काम गर्न गएका थिए, तर उनीहरू निम्न स्तरको जागिरे भएर हो या अन्य कारणले हो, रेडियो ल्याएका थिएनन् । मैले रेडियो करिब करिब २०२५ सालदेखि नै देखेँ होला तर पनि राम्ररी सुन्ने मौका कमै मात्र प्राप्त भयो । म त्यस्तै आठ वर्ष जतिको थिएँ त्यति बेला ।

पोखराको दक्षिणी भेगमा पर्ने मेरो गाउँ बैदाम फेवातालको किनारमा लम्पसार परेको छ । अहिले पर्यटकीय केन्द्र बनेपछि लेकसाइड भन्ने नयाँ नाम पाएको यो ठाउँ त्यति बेला सामान्य र रुढिग्रस्त गाउँ थियो । होटल रेस्टुरेण्ट खासै थिएनन् । पर्यटकहरू आक्कलभुक्कल आउँथे । अत्यन्तै ग्रामीण परिवेश थियो ।

खेतीपाती नै मुख्य कामधन्दा थियो स्थानीयवासीहरूको । तालमा पौडिने र दुङ्गामा खेल्न पाउँदा खुशी भनेकै यही मात्रै हो कि जस्तो लाग्थ्यो । राजाको पोखरास्थित रत्नमन्दिर दरबार घर नजिकै थियो । राजा पोखरा सवारी हुँदा देखिने भिडभाड लगायत अन्य चहलपहल हामीलाई ठूलै उत्सवभैँ लाग्थ्यो । यस्तो अवसर कम्तीमा पनि वर्षको एक पटक हुन्थ्यो । सवारीमा गएका मानिसहरूको क्याम्पमा रेडियो सुनाउन लाउड स्पीकर प्रयोग हुन्थ्यो । यसप्रकार वर्षको एक महिना रेडियोको काम यसले पनि गर्दथ्यो हाम्रा लागि ।

सुरु सुरुमा अर्थात् बीसबाइस सालतिर नजिकको पहुँचमा रेडियो थिएन । तर पछि क्रमशः रेडियोको सङ्ख्या मेरो गाउँ बैदाममा बढ्न थालेको थियो । रेडियो भएको घरमा छिमेकीहरू बेलुका भात खाएर जम्मा भई रेडियो सुन्दथे । हाम्रो घरमा रेडियो सुन्नुपर्ने चासो कसैसँग थिएन । घरमा राजनीतिमा चाख राख्ने सदस्य थिएनन् । हाम्रो पारिवारिक वृत्तमा बाहुनले पढ्नु पर्छ, गीत र नाच-गानमा लाग्न हुँदैन भन्ने मान्यता थियो । भन् मेरो बुवा गाउँमा पूजा-पाठ गर्ने पण्डित नै भएकाले घरमा कडा नियम थियो । हामी केटाकेटी पनि खानपिनदेखि लिएर अन्य विभिन्न क्रियाकलापमा सदाचार कायम गर्नुपर्थ्यो । यसो गर्नुका पछाडि केही स्वार्थ र बाध्यता थिए । पूजा-पाठको सानो आम्दानीले एउटा ठूलो परिवारको नगद आवश्यकता पूरा गर्नु पर्दथ्यो । सायद यही आम्दानीले गर्दा होला, वरपरका छिमेकीहरू भारततिर कामको खोजीमा जाँदा पनि मेरो घरबाट बाहिर काम गर्न जानु परेको थिएन । यिनै कर्मकाण्डका नियम र आदर्शमा जेलिएको मेरो परिवारले गाउँमा मनोरञ्जनको एउटा साधनको रूपमा लिइने रेडियोलाई प्राथमिकता र आवश्यकतामा राखेको थिएन ।

हाम्रो घरमा रेडियो नभए पनि रेडियो आक्कलभुक्कल सुन्न र देख्न पाइन्थ्यो । मानिसहरू धार्मिक कुरा गर्न वा केही कुरा सोच्ने तथा सल्लाह लिन आई नै रहन्थे हाम्रो घरमा । कुनै कुनै मानिस त रेडियो बोकेरै आउँथे । साधारणतया उनीहरू त्यस्तो छलफल गर्न साँझमा आउने गर्दथे । रेडियोवाल मानिसहरू त्यसलाई एउटा भोला जस्तो खोलमा बोकेर हिँड्थे । यसो गर्दा रेडियो हिँड्दुलको साथी त हुन्थ्यो नै, आफ्नो धनको रवाफको प्रदर्शन पनि सँगसँगै हुन्थ्यो ।

प्राथमिक विद्यालयमा पढ्दा (२०२६ साल) सम्म मलाई रेडियो ज्ञानवर्धक वस्तु हो र सुन्नु पर्दछ भन्ने महसुस भएन । म हुर्केको परिवेशमा राजनीतिक चेतना कम र शिक्षाको स्तर पनि न्यून थियो । तर लाहुरे बन्न जाने चलन प्रशस्त थियो । यो ठाउँ हाम्रो पुख्र्रौली थलो थिएन । म जन्मने बेलातिर नै हाम्रो परिवार छुट्टिएर बैदामकै दक्षिण कुनोतिर तालको छेउमा बस्न पुग्यो । त्यहाँबाट

पुखौली घरसम्म जान करिब १५ मिनेट हिँड्नु पर्थ्यो । मेरो पुखौली घर भएको ठाउँ चाहिँ पढे-लेखेका व्यक्तिहरू भएको तथा राजनीतिक चेतना भएको गाउँ थियो । सुरु सुरुमा त्यहाँ नेपाली काङ्ग्रेसपट्टि भुकाव राख्ने व्यक्तिहरू भए पनि पछि कम्युनिष्ट विचारको निकै प्रभाव परेको थियो । हाम्रा अग्रजहरू राजनीति तथा पढाइमा चाख राख्ने भएकाले त्यहाँ रेडियोमा सुनेका कुराको चर्चा परिचर्चा गर्ने बानी बसेको थियो । तर मेरो गाउँको परिवेशमा नयाँ कुरा सुन्ने र छलफल गर्ने जस्ता कार्यले प्रोत्साहन पाउँदैनथे । सायद कामको चापले गर्दा पनि त्यस्तो अवसर र वातावरण नजुरेको हुनसक्छ ।

हुन पनि कृषिप्रधान समुदाय भएकाले खेतीपातीको काम निकै हुन्थ्यो । ठूलो गाह्रो काम नभए पनि सानो कामहरूले नै हामीलाई व्यस्त बनाउँदथ्यो । बिहान गाई-भैँसीलाई चरनमा लगेर छोड्ने र साँझमा लिन जाने मुख्य काम हुन्थ्यो । त्यति बेला पोखरामा प्रशस्त चरनहरू थिए । यो क्रममा हामीले पार्दीमा भएका सरकारी कर्मचारीका आवासगृह र त्यसपछिका पसलहरू पार गर्नु पर्दथ्यो । त्यहाँ रेडियोका स्वरहरू सुन्न पाइन्थ्यो । गीत सङ्गीतले बिस्तारै जादू टूना गर्दै ताँदै थियो । बाटो हिँड्दै गर्दा मीठो गीत वा धुन सुन्यौं भने केही छिन उभिएर वा विश्राम गरेर सुन्ने पनि गरिन्थ्यो । समय जान्नको लागि पनि रेडियो ध्यान दिएर सुनिन्थ्यो । विशेषतः बिहानको समय जान्न उत्सुक भइन्थ्यो, किनभने १० बजे त स्कूल पुग्नै पर्दथ्यो । बिहान र साँझको काम तथा दिउँसो स्कूल जाने आउने क्रमले राती रेडियो भएको घरमा गएर रेडियो सुन्न गाह्रो हुन्थ्यो । वरिपरिको घरमा पढाइप्रति त्यति चाख थिएन । त्यसबाहेक कथित बाहुन चरित्रको आचरणमा चोट लाग्न सक्ने प्रशस्त सम्भावनाहरू भएकाले कुनै काम विना अन्य घरहरूमा जान पनि अघोषित बन्देज थियो । फुर्सतको समय पढाइमा बिताउन आग्रह हुन्थ्यो घरपरिवारबाट । तसर्थ देखाउनकै लागि भए पनि फुर्सतको समयमा किताब लिएर बस्नु पर्थ्यो । तर कमै आर्थिक हैसियत भएका मेरा केही छिमेकी समकालीनहरू रेडियो बजाउने, यत्रतत्र हिँड्नुल गर्न तथा नाच-गानमा, रसरङ्गमा लाग्न स्वतन्त्र थिए । तिनका क्रियाकलापले मलाई लोभ्याउँथे र भित्रभित्रै इर्ष्या जगाउँथे ।

२०२७ सालमा गाउँको प्राथमिक विद्यालय सिद्धाएपछि हाइस्कूल जानु पर्ने भयो । अरूभन्दा नजिक भएको कारणले बाराही माध्यमिक विद्यालय, मालेपाटनमा पढ्न भर्ना भइयो । यो हाम्रो घरबाट आधा घण्टा हिँडाइको दूरीमा पर्दथ्यो । यहाँ पढ्न थालेपछि भने रेडियो सुन्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो मलाई । प्रत्येक शुक्रवार अतिरिक्त कार्यक्रमहरू हुन्थे । जस्तै: गीत गाउने, नाच्ने, वादविवाद,

हाजिर-जवाफ आदि । गीत गाउने र नाच्ने काममा त मलाई सानैदेखि अधोषित प्रतिबन्ध भएको प्रसङ्ग मैले अगाडि नै उल्लेख गरें । त्यसबखत यो काम अनपढ र कथित तल्लो जातिका मानिसहरूको मानिन्थ्यो सायद । अहिले ख्यातिप्राप्त गायिका बनेकी हरिदेवी कोइराला र म सँगसँगै पढ्थ्यौं । त्यति बेलाको सामाजिक संस्कारले नै होला, उनी पनि गाउनमा कहिल्यै अगाडि आएकी थिइनन् ।

स्कूलको अतिरिक्त क्रियाकलापमा मैले वादविवाद वा हाजिरीजवाफमा नै केही गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । शिक्षकहरूले पनि यस्ता कार्यक्रममा भाग लिन उक्साउँथे, तर म सधैं पछि नै पर्दथेँ । यी कार्यक्रममा राम्रो गर्नेमध्ये कर्मचारी तथा व्यापारिक परिवारिक परिवेशका साथीहरू पर्दथे, किनभने उनीहरू रेडियोमार्फत नयाँनयाँ कुरा, समाचार तथा अरूका विचार-विमर्श सुन्दथे । त्यति बेला प्राइभेट स्कूलको चलन नभएकोले कर्मचारी तथा व्यापारीका छोरा-छोरीहरू पनि सरकारी स्कूलमा पढ्दथे । उनीहरू कक्षामा पढाइ नहुँदा पनि रेडियो कार्यक्रमबाट आफूले थाहा पाएका समाचार, कथा, विचार आदिको गफ पनि गर्दथे । यसकारण मलाई पनि रेडियोको कुरा, विशेषतः समाचार सुन्नुपर्दछ भन्ने महसुस भयो । तर आफ्नो घरको परिवेश त उस्तै थियो । खेतबारीको कामको बोझ भन् थपिँदै गएको थियो । तैपनि समय मिलाएर समाचार सुन्न म लालयित हुन्थेँ । त्यति बेला मेरो गाउँको वडाध्यक्षकहाँ रेडियो घन्कन्थ्यो, जुन हाम्रो घरबाट करिब पाँच मिनेट हिँडाइको दूरीमा थियो । त्यस घरका मानिसहरू समाचार नियमित नै सुन्ने गर्थे । त्यसकारण पनि म त्यहाँ जान रुचाउँथे । मलगायत गाउँका अन्य एक/दुई जना पनि त्यहाँ आउँथे । सधैं अर्काको घरमा जान अफ्ठारो लाग्ने हुँदा हामी घरबाहिर उभिएर वा चउरमा बसेर समाचार सुन्थ्यौं । सधैं एउटै ठाउँमा जाँदा पनि लघुताभास हुन्थ्यो र कहिलेकाहीं रेडियो भएका अन्य घरको छेऊमा गएर पनि समाचार सुन्ने गर्थ्यौं । बाटोमा हिँड्दै गर्दा रेडियोमा समाचार आइरहेको छ भने रोकिएर समाचार सुन्थ्यौं हामी ।

हाइस्कूलमा पढिँजेल रेडियोप्रति चाख मुख्यतः समाचारमा नै केन्द्रित थियो । आफ्नो घरमा रेडियो भएको भए अन्यत्र चहारेर हिँड्नु त पर्दैनथ्यो भनेर थकथक लागिरहन्थ्यो । कहिलेकाहीं बजार गएको बेलामा मेरा आँखा रेडियो पसलहरूमा सजाइएका रेडियोमा अड्किन्थे । सोकेशमा राम्रोसँग सजाइएका रेडियोहरूमध्ये त्यति बेला 'पानासोनिक' र 'फिलिप्स' ब्राण्डका रेडियोहरू राम्रा र बलिया मानिन्थे । तिनीहरूको आकार सानै (एउटा ठूलो रामायणको किताब जत्रो) हुन्थे । मनमा 'एउटा यस्तो रेडियो किन्न पाए हुन्थ्यो' जस्तो लाग्दथ्यो, तर त्यसको मूल्य सोध्ने आँट हुँदैनथ्यो । अलि पहिले देखेका रेडियोहरू ठूला थिए ।

भोला जस्तो बनाएर काँधमा भिरेर हिँड्ने युगभन्दा अगाडिका रेडियोहरू पनि ठूला र गह्रौँ जस्ता देखिन्थे । पोखरामा महेन्द्रपुल र त्योभन्दा माथि बगरसम्म मात्र बजार थियो । एक-दुई पटक ठूला मानिसको पछि लागेर बजार जाँदा रेडियो देखिएको थियो जसको बाहिर ठूला-ठूला स्वीच (लगभग साना स्याउ जत्रा) हुन्थे । कपडा पसल कुरेर बसेका व्यापारीले यस्ता स्वीच बेलाबेलामा चलाउँदा र यसबाट आवाजमा फरक आउँदा, यो त रेडियो रहेछ भनेर मात्र ठम्याइएको थियो ।

हाइस्कूलको पछिल्ला कक्षाहरू पढ्दा (करिब २०३०/३१ साल) रेडियो विस्तारै धेरै घरहरूमा पुग्न थालेको थियो । मसँगै पढ्ने गाउँले साथीहरूको घरमा रेडियो किन्न थालिएको थियो । हामी साथीहरू मिलेर पर्ममा खेत खन्न जाने गथ्यौँ र उनीहरू रेडियो पनि साथै लैजान्थे । खेतको आँठोमा कपडामाथि रेडियो राखेर बजाएको र सुन्दै खेत खनेको सम्भन्ना अबै आउँछ मलाई । त्यसपछि रेडियोको सङ्ख्या प्रचुर हुँदै गएपछि भने आफ्नो घरमा रेडियो नभएकोमा कुनै खिन्नता हुँदैनथ्यो । यसैबीच गाउँभन्दा अलिपर (करिब दस मिनेटको हिँडाइ पर) एक हुनेखाने व्यक्तिले मलाई खेतमा काम गर्नुको सट्टा उनको छोरालाई पढाइदिन आग्रह गरे । त्यसबापत उनले दिने पैसाले खेतमा काम गर्ने कामदार लगाउन पनि सल्लाह दिए उनले । मैले स्वीकारें । उनी राजनीतिमा लागेका र सम्पन्न हुनाले घरमा रेडियो सुन्ने चलन रहेछ । पढाउनको लागि राती उनकै घरमा बस्नुपर्ने भएकोले रेडियो सुन्ने प्रशस्त मौका पाइयो । मुख्यतः हामी नेपाली समाचार सुन्दथ्यौँ । यसबाट नेपाल र नेपालबाहिरको केही जानकारी थपिएको मलाई महसुस हुन्छ ।

हाइस्कूलको जाँच दिएपछि केही समय एउटा ठूलो होटलको राणा मेनेजरको केटाकेटीलाई नेपाली सिकाउने ट्युटरको रूपमा काम गरें । यस क्रममा विभिन्न प्रकारका रेडियो, बाहिरी रेडियोको कार्यक्रम, क्यासेट प्लेयर ग्रामोफोन आदि देख्ने सुन्ने मौका पाइएको थियो । त्यो घरमा प्रायः यीमध्ये केही न केही बजेको सुन्न पाइन्थ्यो ।

कलेज पढ्न (२०३३ देखि) थालेपछि मेरो रेडियो सुन्ने बानी वा रुचि निकै कम भयो । तर समाजमा यसको प्रचुरता बढेको थियो । मेरो गाउँमा पर्यटकहरू बिस्तारै बढ्दै जाँदा विभिन्न प्रकारका रेडियो, क्यासेट प्लेयरहरू पनि आउन थाले । मानिसहरू 'वाकम्प्यान' समेत लिएर हिँड्न थालिसकेका थिए । रेप्युरेण्ट/होटलबाट गीत सङ्गीतको आवाजहरू सुनिन थाल्यो । अङ्ग्रेजी गीतहरूको प्रचलन पनि निकै बढ्न थाल्यो । यसैबीच गाउँका पहिलो इन्जिनियर रुसबाट लामो बसाइ पछि फर्केका थिए । उनले एउटा ठूलो रेडियो र ग्रामोफोन ल्याएका रहेछन् । त्यसलाई हेर्न गाउँका मानिसहरूको भिड लागेको थियो ।

मेरो घरमा भने करिब २०३७ सालतिर मात्र रेडियो आयो । त्यतिखेर म भारतमा पढ्न गइसकेको थिएँ । करिब २०३६-२०३९ सालसम्म भारतमा पढ्दा मैले रेडियो र विभिन्न स्टेसनका कार्यक्रमहरूबारे राम्रो जानकारी पाउन थालें । मसँगै बस्ने नेपाली साथी रेडियोका बेजोड पारखी रहेछन् । समाचारलगायत गीत सङ्गीतका कार्यक्रममा पनि राम्रै लगाव रहेछ उनको । त्यहाँ मैले अल इण्डिया रेडियो, बीबीसी, रेडियो सिलोन आदि स्टेसनबारे जानकारी पाएँ । अन्य साथीहरूको पनि अल इण्डिया रेडियोबाट गीत सुन्ने बानी रहेछ ।

भारतबाट फर्केपछि करिब चार वर्ष काठमाडौँमा जागिर गर्दा रेडियो साथी जस्तै हुन थाल्यो मेरो । रेडियोमा आएका गीत सङ्गीतले निस्सासिदो समय बिताउन सहयोग पुऱ्याएको थियो । रेडियोको समाचारले लोक सेवा आयोगको परीक्षा र अन्य राम्रो जागिर पाउने परीक्षाहरू पास गर्न सजिलो पुऱ्याउँछ भन्ने आशा लाग्दथ्यो । नेपालबारे राजनीतिक समाचार थाहा पाउन मुख्यतः बीबीसी सुन्नु पर्दथ्यो त्यति बेला । अरू नेपाली समाचार छुटेपनि बीबीसी सुन्न छुटाउन हुन्न भन्ने विचार आउँथ्यो मनमा । भारत बस्दा सिकेको क्रिकेटको कमेन्ट्री सुन्न पनि रेडियोको निकै प्रयोग भएको थियो । यति बेलासम्म टिभीको चलन ज्यादै कम थियो । नेपाल टेलिभिजनले भरखरै प्रसारण आरम्भ गर्दै थियो । तर मेरो पहुँचमा टिभी थिएन । त्यसकारण रेडियो नै सूचनाको र मनोरञ्जनको मुख्य स्रोत थियो ।

जनआन्दोलनताका पोखराका उत्तरीभेगका गाउँमा म अध्ययनको क्रममा बसेको थिएँ । त्यस बेला रेडियो फेरि एक पटक साथीको रूपमा स्थापित भयो । गाउँमा एकलै भएको बेला रेडियोले समय बिताउन सहयोग पनि पुऱ्यायो । रेडियो नभएकाहरू मसँग मेरो रेडियो सुन्न समूहमा पनि आउँथे । केही छिन गीत समाचार सुन्थे र घर फर्कन्थे । रेडियोले समूहमा बस्ने मौका ल्याइदिन्थ्यो । त्यति बेला बीबीसी सुन्न गाउँवासीहरू निकै चाहन्थे, किनभने रेडियो नेपालले जनआन्दोलनसम्बन्धी खबर दिँदैनथ्यो वा भ्रामक खबर दिन्थ्यो । समाचार सुन्नलाई बीबीसीको प्रसारण स्पष्ट आउने रेडियो भएको घरमा मानिसहरू जम्मा हुन्थे ।

अहिले म रेडियोबाट टाढा भएको अनुभव गर्दछु, मुख्यतः टिभीको प्रचुरताले । म कहिलेकाहीं मात्र रेडियो सुन्ने गर्छु । समाज परिवर्तनसँगै रेडियो सुन्ने प्रचलनमा पनि क्रमशः परिवर्तन आएको अनुभव हुन्छ । अचेल रेडियो सेट निकै सस्तो भएको छ, जहाँ पनि उपलब्ध छ । रेडियो सुन्न एकै ठाउँमा जम्मा हुनु पर्ने आवश्यकता पनि हटेको छ । म पनि अचेल अनुसन्धानका क्रममा ग्रामीण बस्तीतिर जाँदा रेडियो लैजान्छु । हिँड्दाहिँड्दै समाचार आइपुगे टक्क अडिन्छु र सुन्छु । आखिर बालककालमा पनि त त्यसै गरेको त हो नि ।